

Малхазов Олександр

*доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу методології психосоціальних
та політико-психологічних досліджень
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
<https://orcid.org/0000-0001-7312-5830>*

МЕТОДОЛОГІЯ РАЗОВО-ЦІЛЬОВОГО ПРОГНОЗУВАННЯ ЙМОВІРНИХ СЦЕНАРІЇВ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Анотація. У статті представлено авторську методологію разово-цільового прогнозування ймовірних сценаріїв економічної поведінки громадян в умовах загроз. Особливістю пропонованої методології є застосування методу моделювання на підготовчому етапі й етапі опрацювання емпіричних даних. На основі аналізу актуальної ситуації визначено стратегії (орієнтація на виживання чи розвиток) і чинники економічної поведінки громадян в умовах загроз. Простір типових для кожної зі стратегій економічних практик структурувався в координатах «раціональності/іраціональності» й «суб'єктивності/об'єктивності». Розроблена типологія економічної поведінки в умовах загроз містить чотири типи базових моделей. Для кожної з моделей виокремлено показники й індикатори, з оперттям на які розроблено авторський інструментарій (опитувальник для суб'єктивного шкалювання). Застосування в запропонованій послідовності та з визначеними цілями комплексу способів і процедур верифікації емпіричних даних дає змогу виявити тенденції розподілу досліджуваних показників уже на першому етапі обробки даних; підтвердити/спростувати існування виявлених тенденцій за результатами кореляційного та кластерного аналізу й установити рівень достовірності результатів емпіричного дослідження; підтвердити або спростувати зумовленість поведінки визначеними на етапі теоретичного аналізу уявленнями та практиками. Запропоновано оригінальний метод розрахунку прогнозу, в основі якого – побудова кореляційно-факторно-кластерних моделей першого та другого порядків. Якісний аналіз моделі першого порядку дав змогу уточнити розроблену типологію. Кореляційно-факторно-кластерне моделювання другого порядку дало можливість диференціювати типологію, виокремивши 15 підтипів, і визначити ймовірність дрейфу підтипів усередині базових моделей.

Ключові слова: методологія прогнозування, економічна поведінка, моделювання, дрейф.

Malkhazov Oleksandr

*Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Chief Researcher of the Department of Methodology of Psychosocial
and Political Psychological Research
Institute of Social and Political Psychology
National Academy of Sciences of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-7312-5830>*

METHODOLOGY OF ONE-TIME TARGET FORECASTING OF PROBABLE SCENARIOS OF ECONOMIC BEHAVIOR

Abstract. The article presents the author's methodology for one-time target forecasting of probable scenarios of citizens' economic behavior under conditions of threats. The distinctive feature of the proposed methodology is the use of the modeling method both at the preparatory stage and at the stage of empirical data processing. Based on the analysis of the current situation, strategies (survival- or development-oriented) and factors of citizens' economic behavior under threat conditions were identified. The space of economic practices typical for each strategy was structured along the coordinates of "rationality/irrationality" and "subjectivity/objectivity".

The developed typology of economic behavior under threat conditions includes four types of basic models. For each model, indicators and indices were identified, forming the basis for the author's toolkit (a questionnaire for subjective scaling). The application of the proposed sequence and clearly defined objectives of the verification methods and procedures for empirical data makes it possible to: reveal the trends in the distribution of the studied

indicators already at the first stage of data processing; confirm or refute the existence of the identified trends based on the results of correlation and cluster analysis, and establish the level of reliability of the empirical research findings; confirm or refute the dependence of behavior on the concepts and practices identified at the theoretical analysis stage.

An original forecasting method is proposed, based on constructing first- and second-order correlation-factor-cluster models. The qualitative analysis of the first-order model made it possible to refine the developed typology. The second-order correlation-factor-cluster modeling enabled the differentiation of the typology, identifying 15 subtypes and determining the probability of subtype drift within the basic models.

Keywords: methodology forecasting, economic behavior, modeling, drift.

Постановка проблеми та аналіз досліджень.

Повоєнне відновлення країни зумовлено, зокрема, динамікою змін економічної поведінки громадян, без розуміння якої буде складно запобігти небажаним сценаріям розвитку соціальної ситуації. Одним із основних чинників економічної поведінки є економічна свідомість, яка відображає відносно стійку систему соціально-економічних уявлень, намірів та установок, спираючись на які вибудовуються взаємовідносини з іншими суб'єктами економічної взаємодії, коригується самооцінка, аналізуються ризики та їх наслідки, формується ставлення до себе й інших [1; 2; 3; 11; 10]. Окрім труднощів, пов'язаних із різноплановістю структури економічної свідомості, прогнозування динаміки економічної поведінки ускладнюється ще й необхідністю врахування особливостей соціально-політичної ситуації. Отже, попри чималу кількість напрацювань, проблема розроблення методології прогнозування ще довго залишатиметься актуальною.

У статті представлено авторську методологію разово-цільового прогнозування економічної поведінки громадян в умовах загроз, особливістю якої є застосування методу моделювання на різних етапах розрахунку прогнозу.

Виклад основного матеріалу. Прогнозування будь-якого соціально-психологічного явища потребує попереднього визначення базових понять. Науковці різних галузей знання визначали поняття «економічна поведінка» на засадах тих чи тих підходів: з акцентуванням соціально-психологічного впливу на її формування; з уявлення про те, що економічну поведінку визначають переважно особистісні якості й здатності; з акцентуванням її зумовленості спрямованістю, раціональністю, об'єктивними умовами тощо. Проте жодна з наявних дефініцій не відповідала завданням нашого пошуку з різних причин: через складність операціоналізації показників, через невідповідність нашим уявленням про сутність економічної поведінки, а часом і через контроверсійність тверджень щодо її зумовленості.

Отже, узагальнивши результати теоретичних та емпіричних розвідок, ми сформулювали робоче визначення економічної поведінки як *сукупності виборів щодо економічних цілей і способів їх досягнення, що ґрунтуються на світоглядних уявленнях і настановленнях особистості (групи, спільноти)*. Запропоноване визначення дещо звужує уявлення про чинники й цілі економічної взаємодії, проте видається продуктивним для вирішення завдань прогнозування ймовірних сценаріїв економічної поведінки громадян у воєнний і повоєнний періоди.

Методологію разово-цільового прогнозування можна представити як певну послідовність кроків, спрямованих на визначення ймовірної динаміки економічної поведінки громадян.

Першим кроком стало визначення соціально-психологічних чинників, які зумовлюють особливості прийняття економічних рішень і вибір способів їх здійснення. Перевага віддавалася тим чинникам, показники яких підлягають операціоналізації, тобто придатним для емпіричного дослідження. Найбільш перспективними для завдань прогнозування було визначено чотири групи чинників:

- до першої групи ввійшли чинники, умовно названі ставленими: толерантність до корупції; ставлення до грошей; законслухняність (податкова дисципліна, ставлення до придбання контрафактної чи контрабандної продукції; залученість до неформальних економічних відносин тощо);

- другу групу утворили мотиваційні чинники: мотиви прийняття економічних рішень (раціональні/ірраціональні, зовнішні/внутрішні, досягнення/уникнення невдач, спрямовані на збереження/на зміну економічного становища); рівень усвідомлення своїх інтересів і можливостей; наявний досвід реалізації прийнятих економічних рішень і досягнення цілей тощо;

- третя група об'єднала різного роду компетентності: здатність планувати економічне майбутнє й кроки по його досягненню; здатність до

прийняття економічних рішень в умовах невизначеності; передбачати наслідки своїх економічних рішень; готовність за необхідності змінити вид діяльності/продовжити навчання/змінити місце проживання задля підвищення свого економічного добробуту; обізнаність щодо механізмів ціноутворення, наповнення й розподілу бюджетних коштів, засад податкової політики, форм і механізмів державної підтримки громадян; уявлення про інституції, які регулюють економічну взаємодію тощо;

– до четвертої групи, умовно означеної як «рефлексивні», увійшло таке: ідентифікація себе як учасника економічної взаємодії (мій добробут залежить/не залежить від моїх знань, зусиль тощо; я – людина з високим/середнім/низьким достатком; я самостійно планую свій бюджет/планую бюджет разом зі членами родини/не беру участі в плануванні видатків); практики аналізу причин невдач і здобутків; оцінювання свого потенціалу прийняття економічних рішень; здатність до аналізу ресурсів середовища та можливих способів їх залучення для вирішення власних економічних проблем.

Наступним кроком було визначення базових стратегій і моделей економічної поведінки громадян у досліджуваній ситуації. У нашому випадку це ситуація, коли загрозами виявилися не лише добробут особи, а й саме життя. За таких умов домінують два типи поведінкових стратегій – стратегії виживання та стратегії розвитку, баланс яких і визначає вектор змін економічної поведінки. Обидві стратегії орієнтовані на досягнення цілей у складних умовах і досить ґрунтовно вивчені. У дослідженні ми зосередилися на відмінностях їх спрямування: стратегію виживання розглядаємо як таку, що орієнтована на мінімізацію загроз і збереження як мінімум «status quo», а в ідеалі – повернення до втраченої реальності; стратегію розвитку – як спрямовану на прийняття нової реальності, пошук ефективних моделей діяльності, орієнтацію на майбутнє. Репрезентації виокремлених поведінкових стратегій описують простір значень із координатами, утвореними двома вимірами економічного вибору: суб'єктністю/об'єктністю й раціональністю/ірраціональністю. Показники економічної поведінки на перетині цих вимірів структурувалися й утворили чотири підмножини, які відповідають базовим моделям економічної поведінки, умовно означеним нами так:

– інноваційно-партнерська модель, репрезентована практиками раціональності й суб'єктності;

– помірковано-прогресивістська модель, репрезентована практиками раціональності й об'єктності;

– активно-адаптивна модель, репрезентована практиками, які можуть бути визначені як суб'єктно-ірраціональні;

– протестно-традиціоналістська модель, репрезентована практиками «ірраціональної об'єктності».

Ми виходили з припущення, згідно з яким перші дві моделі економічної поведінки притаманні особам (групам, суспільству), орієнтованим переважно на розвиток, тоді як третя й четверта – спрямованими на виживання [5; 6].

Третій крок – збір емпіричного матеріалу, для чого, спираючись на виокремлені чинники й типологію моделей економічної поведінки в умовах загроз, сконструйовано дослідницький інструментарій, визначено методи дослідження, проведено емпіричне дослідження й опрацьовано масив даних. Для набору «сирих» даних, на основі яких буде будуватися прогностична модель, найбільш релевантними видаються методи психосемантики (опитування, глибинні інтерв'ю, проєктивні методики тощо). Апробація запропонованої методології здійснювалася з використанням методу суб'єктивного шкалювання. За спеціально розробленою анкетною з 53 суджень, які стосувались окремих економічних уявлень, ставлень, способів дій, опитано 90 студентів віком від 18 до 35 років. Респондентам пропонувалося оцінити за 5-бальною шкалою те, наскільки притаманні їм ті чи ті уявлення, ставлення, поведінкові прояви.

Отриманий масив даних аналізувався з використанням методів середніх і ковзаючих середніх, екстраполяції трендів, часових рядів; порівняльного, кореляційного, факторного та кластерного аналізів. Опрацювання емпіричних даних здійснювалося з використанням статистичних програм «R» [12; 13] та Excel, за допомогою яких розраховано статистичні характеристики змінних. Розрахунок можливості поширення отриманих даних на генеральну сукупність здійснювався з використанням закону великих чисел Чебишева та формули для умови, коли $N_{ген.}$ відоме. Визначалися також довірчі інтервали: $\bar{X}_{ген.} - (mini.)$, $\bar{X}_{ген.} + (max.)$, $\sigma_{ген.} - (mini.)$, $\sigma_{ген.} + (max.)$, які дають змогу встановити можливості поширення отриманих результатів на генеральну сукупність респондентів [4; 8].

Пропонований метод розрахунку прогнозу ґрунтується на аналізі кореляційно-факторно-кластерної моделі економічної поведінки, отрима-

ної із застосуванням програми «R» з розрахунком коефіцієнтів α -Кронбаха; β -коефіцієнта ризику; коефіцієнтів кореляції (r); поєднанні аналізу статистичних характеристик змінних, лінійної, ступеневої та логарифмічної ліній тренду для кожної змінної, установленні правомірності поширення отриманих даних на генеральну сукупність у 2000 респондентів [7; 8; 9].

Отримана на основі масиву емпіричних даних кореляційно-факторно-кластерна модель економічної поведінки молоді складалася з чотирьох суперкластерів, кожен із яких відповідав одній із базових моделей, виокремлених на етапі теоретичного аналізу. За результатами якісного аналізу показників, які ввійшли до першого суперкластера, уточнено назву першої базової моделі економічної поведінки: попередня назва «інноваційно-партнерська» змінена на «компетентно-інноваційну». Суттєвих відмінностей у репрезентаціях інших трьох моделей не виявлено.

Наповнення суперкластерів виявилось нелінійним: показники в межах кожного із суперкластерів згруппувалися, утворивши кластери різних порядків, що дало підстави для припущення щодо існування підтипів у кожній із базових моделей економічної поведінки.

Четвертий крок – кількісний аналіз другого порядку, виокремлення й означення підтипів, якісний аналіз отриманих результатів, візуалізація проміжних даних та аналіз трендів усередині моделей.

Для уточнення конфігурації підтипів у межах кожної з моделей проведено кореляційний, факторний і кластерний аналізи другого порядку, за результатами яких типологія моделей економічної поведінки молоді трансформувалася у дворівневу (рис. 1).

Виокремлення 15 підтипів та аналіз показників, які їх утворили, дали змогу диференціювати базові моделі й уточнити уявлення про їх сутнісні характеристики. Розрахунок імовірності дрейфу підтипів усередині моделей допоміг суттєво уточнити прогноз динаміки соціально-економічних змін.

Застосування кореляційно-факторно-кластерного моделювання дало змогу не лише уточнити й деталізувати типологію моделей економічної поведінки, а й виокремити додаткові показники, які варто врахувати при доопрацюванні інструментарію для збору даних і прогнозування динаміки соціально-економічних змін [9].

Подальший аналіз отриманих підтипів рекомендовано здійснювати з використанням пелюсткових діаграм. Така візуалізація суттєво спрощує виділення однорідних підтипів у межах кожної з моделей, а кількісні дані щодо частки респондентів, які ввійшли до кожного з підтипів, дають змогу уточнити уявлення про ієрархію репрезентацій і ймовірність дрейфу підтипів усередині базових моделей. У нашому випадку вдалося також визначити, які саме ресурси залучають представники різних підтипів для досягнення бажаного результату.

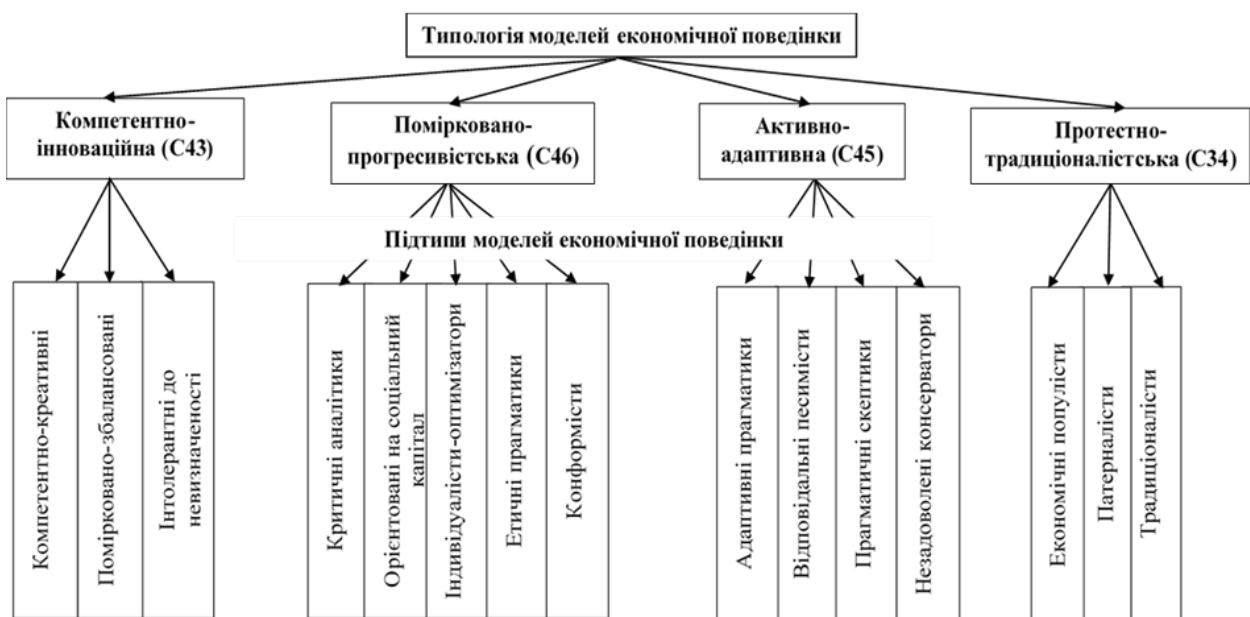

Рис. 1. Дворівнева типологія моделей економічної поведінки громадян

За результатами теоретичного аналізу й емпіричної апробації пропонується метод розрахунку прогнозу уточнено модель соціально-психологічної детермінації економічної поведінки громадян (рис. 2). Як видно з рис. 2, детерміна-

ція економічної поведінки здійснюється за круговим принципом, причому зміни в окремих структурних компонентах можуть впливати на кінцевий результат як безпосередньо, так й опосередковано, через розгортання трансформації

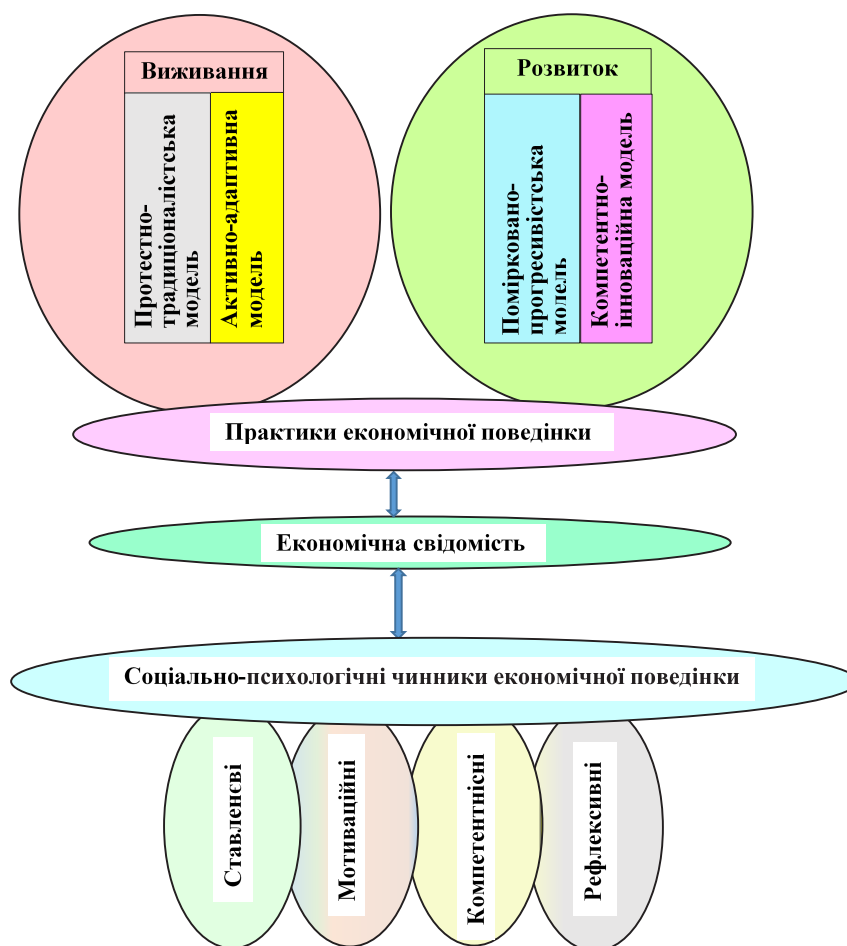

Рис. 2. Соціально-психологічна детермінація економічної поведінки

від компонента до компонента, причому не лише послідовно, а й хаотично, як в одному, так і у зворотному напрямі. Такий імовірний ланцюжок змін може розгортатися далі в наступному структурному компоненті, адже розширення спектру практик сприятиме опануванню нових компетентностей і коригуванню близьких і віддалених цілей. За умови критичної кількості дискретних змін у всіх компонентах можна сподіватися на якісні трансформації в оцінюванні соціально-економічної ситуації та поступовий рух від практик виживання до практик розвитку.

Динаміка реагування на ситуацію, що склалася, зумовлена переважно зовнішніми обставинами, тоді як зміни цілей та економічної поведінки більшою мірою зумовлені досвідом громадян, тобто

вміннями конструювати адекватну можливостям модель потребового майбутнього й структурувати уявлення про теперішню ситуацію та перспективи її змін у ближній і дальній перспективі.

Висновки. Отже, на основі викладеного вище можемо підсумувати таке:

1. Методологія разово-цільового прогнозування ймовірних сценаріїв соціальних змін, оснований на використанні різних способів моделювання, видається перспективною для прогнозування динаміки економічної поведінки під час війни й у повоєнний періоди. Серед переваг пропонуваного підходу – можливість конструювання прогностичної моделі на одно-дворазових масивах, без затрат на моніторингові дослідження.

2. Застосування в запропонованій послідовності й із визначеними цілями комплексу способів і процедур верифікації емпіричних даних дає змогу:

- виявити тенденції розподілу досліджуваних показників уже на першому етапі обробки даних;
- підтвердити/спростувати існування виявлених тенденцій за результатами кореляційного та кластерного аналізу й установити рівень достовірності результатів емпіричного дослідження;
- підтвердити або спростувати зумовленість поведінки визначеними на етапі теоретичного

аналізу уявленнями та практиками, уточнити й диференціювати запропоновану типологію моделей поведінки за результатами кореляційно-факторно-кластерного моделювання.

3. Застосування статистичного аналізу другого порядку відкриває можливості для уточнення типології та виділення підтипів кожного з типів (моделей) економічної поведінки; для прогнозування дрейфу в межах типів і визначення ресурсів, які залучають респонденти в очікуванні бажаного.

Список використаних джерел

1. Бутко М.П., Неживенко А.П., Пепа Т.В. Економічна психологія : навчальний посібник / за заг. ред. М.П. Бутка. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 232 с.
2. Грецька-Миргородська В.В. Формування соціально-орієнтованої економіки: поведінкові передумови аналізу. Ефективна економіка. 2018. № 5.
3. Компанієць В.В., Полякова О.М. Економічна психологія : конспект лекцій. Харків : УкрДУЗТ, 2021. 112 с.
4. Малхазов О.Р. Експериментальна психологія : практичний посібник. Київ, 2020. 156 с.
5. Малхазов О. Методологічні обмеження прогнозування економічної поведінки українців. Проблеми політичної психології. 2023. Вип. 14. С. 24–35.
6. Малхазов О.Р. Типологія моделей соціально-економічної поведінки українців. Габітус. 2023. № 56. С. 241–244.
7. Малхазов О.Р. Емпіричне обґрунтування методу прогнозування ймовірних сценаріїв економічної поведінки громадян. Габітус. 2024. № 66. С. 315–319.
8. Малхазов О. Алгоритм верифікації результатів емпіричного дослідження економічної поведінки студентської молоді. Проблеми політичної психології. 2024. Вип. 16. С. 305–319.
9. Малхазов О. Кореляційно-факторно-кластерне моделювання як інструмент прогнозування соціальних змін. Проблеми політичної психології. 2025. Вип. 17. С. 9–24.
10. Marshall R.C., Marx L.M. The economics of collusion: Cartels and bidding rings. Cambridge : MIT Press, 2014. 348 p.
11. Angner E. A course in behavioral economics. London : Bloomsbury Publishing, 2020. 424 p.
12. Revelle W. Hierarchical cluster analysis and the internal structure of tests. Multivariate Behavioral Research. 1979. Vol. 14, № 1. P. 57–74.
13. Revelle W., Zinbarg R.E. Coefficients alpha, beta, omega, and the glb: Comments on Sijtsma. Psychometrika. 2009. Vol. 74, № 1. P. 145–154.

Дата надходження статті: 29.10.2025

Дата прийняття статті: 20.11.2025

Опубліковано: 29.12.2025